

АНГЛО-ПОРТУГАЛЬСЬКІ ВІДНОСИНИ ТРЕТЬОЇ ЧВЕРТІ XVI СТОЛІТТЯ ТА ПОЗИЦІЯ ІСПАНІЇ

Англо-португальські відносини другої половини XVI ст. не відмічені такими яскравими подіями як стосунки елизаветинської Англії із Іспанією, Францією чи Нідерландами. Мабуть тому вони майже не привернули уваги істориків. Це характерно взагалі для всіх аспектів історії англо-португальських взаємовідносин. Так, в узагальнюючій роботі А. Чапмана про торговельні зв'язки двох країн кінця XV — початку XIX ст. цей період практично не розглядався¹. Ряд праць присвячено проблемі боротьби Англії за португальські колоніальні володіння. У монографії Д. Блейка показано проникнення Португалії, Англії та Франції до Західної Африки як єдиний процес². Та як справедливо відмітила Г. І. Ципурина, для англійських істориків характерно виводити колоніальні протиріччя за рамки європейської дипломатичної історії³. Це підтверджується і тим, що в узагальнюючих дослідженнях про зовнішню політику Англії є лише окремі згадки відносно «португальської політики», та й то у аспекті подій 1580—1581 рр. — загарбанням Португалії Іспанією⁴. Радянську історіографію мало цікавила ця проблема. Кандидатська дисертація та ряд статей Г. І. Ципуриної торкались лише деяких її сторін⁵. Між тим англо-португальські міждержавні відносини заслуговують на більш значне місце в європейській політиці англійських монархів, особливо часів правління королеви Єлизавети (1558—1603) та потребують детального вивчення.

На початку XVI ст. Португалія вважалась традиційним союзником англійської корони. Укладений у 1386 р. Віндзорський трактат та ряд наступних угод сприяли зміцненню політичних та економічних відносин двох приатлантичних держав. Обопільна зацікавленість країн у партнерстві обумовлювалась близькими геополітичними інтересами, від-

пошенням до європейських подій, необхідністю отримання тих чи інших товарів. Зростання воєнно-політичної могутності Іспанії також сприяло зближенню позицій монархів Португалії і Англії. Однак, коли у 1529 р. був укладений Сарагоський договір про остаточний розподіл світу між Португалією та Іспанією, інтереси всіх країн Європи, в тому числі і Англії, зовсім не брались до уваги.

На середину XVI ст. прийшли помітні зміни у зовнішньо-економічному положенні Англії. В значній мірі вони були пов'язані з кризовими явищами у торгівлі англійських купців з Антверпеном, що надавав вихід до європейських ринків. Це призвело до пошуків прямих безпосередніх шляхів до нових ринків збуту англійських товарів, у тому числі і до заокеанських володінь Іспанії та Португалії.

Перша англійська експедиція до королівства Марокко, яке Португалія вважала сферою свого впливу, була здійснена у 1551 р. Вона привела до встановлення сталих англо-марокканських торгівельних зв'язків. Головним предметом англійського експорту були ті сорти вовняних тканин, які вироблялись на острові у найбільшій кількості. За повідомленнями англійських купців, існувала можливість продавати значні їх обсяги, і тому вони готові пожертвувати торгівлею з самою Португалією заради нового ринку. Виходячи з перспектив розвитку цих взаємовідносин, купці наполягали на встановленні монополії у торгівлі з Марокко⁶. Англії не обманулись у своїх сподіваннях. Один тільки імпорт з Берберії у 1574—1575 рр. становив 28639 фунтів стерлінгів у порівнянні з 11628 фунтами стерлінгів з Португалії⁷.

У 1553 р. лондонські купці на чолі з Томасом Уінхемом організували першу торгівельну експедицію до Гвінеї, куди щорічно стало відбувати одна-дві ескадри кораблів⁸. Прибутки від торгівлі виявились настільки значними, що ризик виправдовував себе. Дешеві англійські тканини та прикраси зі скла, міді, штучні перли, вироби з металу обмінювались на слонову кістку, перець, пальмове масло і особливо золото. Тому так наполегливо купці намагались отримати у королеви Марії Тюдор (1553—1558) дозвіл на торгівлю з Гвінеєю.

Однак на заваді цьому стали дипломатичні кроки португальського короля і саме політичними засобами португальцям вдалось добитись більшого успіху, ніж військовими. На початку 1555 р. до Лондона прибув посол короля Португалії

Хуана III Дієго Лопес де Суза, який заявив рішучий протест проти «незаконного», з королівської точки зору, вторгнення англійців в землі, здобуті такими великими зусиллями. Посол вимагав відшкодування збитків, покарання мореплавців та повної заборони африканської торгівлі для англійців. Королева Марія, чоловіком якої був майбутній іспанський король Філіпп II, задовольнила вимогу португальців. Якраз в цей час на причалах Лондона споряджались чергова експедиція до Гвінеї — розпорядженням королеви вона була заборонена. Окремо меру Лондона доручалось прийняти усі заходи, аби не допустити нових заморських плавань⁹.

Незважаючи на накази королеви Марії та акти Таємної ради Англії, англійці продовжували зносини з населенням Гвінеї. Багато африканських правителів з задоволенням йшли на контакти з англійцями та французами, не бажаючи підкорятись португальцям. Так, У. Тауерсон у 1555, 1556 і 1557 рр. здійснив три подорожі до Гвінеї. Після чергових португальських протестів з'являлись королівські прокламації, що забороняли стосунки англійців з Гвінеєю, Беніном та всіма іншими містами у володіннях Португалії¹⁰. Тим самим, офіційна зовнішньополітична лінія Англії в середині і другій половині 1550-х рр. у «португальському питанні» виходила з визнання виключного права Португалії на землі, закріплені за нею Тордесіляським та Сарагоським договорами.

Політика Англії по відношенню до колоній Португалії змінюється з приходом до влади королеви Єлизавети. Історики вважають, що в 1559—1561 рр. у Гвінею було здійснено декілька плавань, хоч і відсутні прямі свідчення цього¹¹. Отож, у березні 1561 р. посол Португалії Емануель д'Оранго розпочав обговорення португало-англійських взаємовідносин з членами Таємної ради Англії. Однак, на цей раз позиція радників королеви Англії виходила зовсім з інших заasad, ніж декілька років тому. Вони відмовились визнати право короля Португалії на частину світу даровану панською будою, бо протидія португальців торгівлі на всьому африканському узбережжі безпосередньо шкодить підданам інших монархів. Вей повинні мати таку ж можливість вести торгівлю, як і португальці. Під час цих переговорів англійці висунули тезу про так звану «фактичну окупацію», під якою розумілась можливість Португалії та інших країн розповсюджувати свою владу лише над тими пунктами і тим населенням, що входили у сферу дійсного португальського або

ще чийогось управління. Вся та територія, правителі якої не підвласні Португалії, вільна для приступу всіх, хто досяг її¹².

Принцип «фактичної окупації» в подальшому став основою політики Англії у колоніальному питанні. Особливо чітко про це було заявлено на переговорах сторін у 1562 р. Португальський посол оголосив ноту короля «Право короля Португалії на гвінейську торгівлю». Однак у Лондоні зовсім не збирались визнавати ці права, бо вважали, що домагання португальців нічим не підкріплені. Єдине на що згоджувались королева і радники — заборонити англійцям вести будь-які торговельні операції з населенням Гвінеї, яке визнавало владу португальського короля та сплачувало йому данину¹³.

Після цих переговорів, коли сторони так і не дійшли згоди, вторгнення англійців у сферу інтересів Португалії значно розширилось, захоплюючи і частину колоніальної імперії Іспанії. До того часу відноситься розгортання піратської діяльності відомого мореплавця Джона Хаукінса, який одним із перших англійців зайнявся торгівлею африканськими рабами. А так як вона являлась монополією іспанської корони, то Хаукінс досягнув на прерогативи двох монархів.

По, можливо, дещо завищеним, оцінкам іспанського і португальського послів, прибутки Хаукінса у 1565 р. сягали 60% сум витрат, а за 1567—1568 рр. він отримав 200 тисяч дукатів чистого прибутку. За тих умов в Англії виявилось багато бажаючих брати участь у пограбуванні заморських колоній, і не менше — вкладати гроші в спорядження таких експедицій. Відомо, що навіть королева та члени її Таємної ради, значна кількість англійської титулованої знаті приймали участь в торговельно-колоніальному підприємстві¹⁴.

Зростання масштабів англійських операцій у португальській Африці призвело до нового витка напруги в англо-португальських відносинах у кінці 1560-х рр. На початку 1568 р. у Лондон прибув посол з черговими вимогами заборони плавань у Португальську Індію, відшкодування 600 тисяч дукатів за майно і коштовності захоплені підданими королеви за останні роки¹⁵. Дві зустрічі посла з королевою у квітні не задовольнили португальську сторону, а королева вже не бажала вислуховувати посла і передала справу на розгляд Таємної ради. В цій ситуації посол заявив про рішучість короля розпочати війну, якщо англійці не погодяться

ся на запропоновані їм умови¹⁶. Однак англійська сторона, фактично, не відреагувала на цю погрозу.

У зв'язку з цим іспанський посол у Лондоні, аналізуючи причини непримиренної позиції англійців, писав до Філіппа II нібито англійці вважають, що португальці самі нічого не зможуть зробити з ними. Та й робив висновок про хибність таких настроїв у Лондоні¹⁷. Можливо, саме така помилкова оцінка військового і економічного потенціалу Англії, політичної волі керівних сил Англії стала одним з факторів прийняття жорстокого курсу іспанської політики по відношенню до Англії в кінці 1560 — напочатку 1570-х рр.

Це тим більш вірогідно, бо десь весною 1568 р. королі Іспанії і Португалії дійшли згоди діяти спільно у питанні Індії. Позиція Філіппа II цілком зрозуміла, бо на той час англійці почали активні дії і в Іспанській Індії. В листах до свого посла у Лондоні Філіпп II неодноразово вимагав уваги до справ португальського короля як до його особистих¹⁸. У жовтні 1568 р. король вже віддав пряме розпорядження послу розпочати, після консультацій з португальським послом, переговори з англійською королевою щодо португальського питання¹⁹. Звіти іспанського посла дозволяють простежити крок за кроком виконання королівського наказу²⁰. Спочатку посол обговорював цю справу з державним секретарем Сесілем, потім 14 грудня 1568 р. мав аудієнцію у королеви. Наслідком бесіди стала згода Єлизавети ще раз вернутись до розгляду питання разом з послами Іспанії та Португалії, причому королева пообіцяла дати більш стрийливу для Португалії відповідь. Однак, це швидше виглядає спробою відкараскатись від настирливого посла і відкласти чи хоча б на певний час затягнути відповідь. Бо аргументи на користь Португалії, які на думку посла мали подіяти на королеву, навряд чи виглядали доказом в очах англійського монарха. Посол твердив, що Португалія несе дуже значні витрати по охороні Червоного моря та Перської затоки в інтересах всього християнського світу у розрахунку на прийняття Індією християнства. Отож, несправедливо заважати королю та перешкоджати його торгівлі. Симптоматично, що іспанський посол вже не звертався до папського договору про розподіл світу. Здається, посол був дуже далекий від розуміння політики королеви. Між тим, в одному з листів, він, аналізуючи події в Лондоні, підкреслював бажання королеви безпримітно розв'язати португальський вузол з максімальною користю для себе. За його повідомленням, у жовтні

1568 р. до будинку португальського посольства, де в цей час відправлялась ранкова католицька меса, вдерлись агенти єпископа Лондона та заарештували всіх англійців, які там знаходились. Посол висловив припущення, що королева буде дуже рада, якщо португальський посол після такого афронту виїде з Лондона і не буде продовжувати тиск на королеву щодо торгівлі з Індією та Гвінеєю²¹. Однак навряд чи такі дії англійського єпископа були б можливими без певної санкції Таємної ради. За цим крилась досить виразна «португальська політика» керівних кіл Англії, яку не вбачав іспанський дипломат. Тому не викликає подиву той факт, що вже через декілька днів після запевнень королеви про більш позитивне вирішення щодо португальського питання Єлизавета 19 грудня 1568 р. заявила португальському послу про неможливість зміни позиції Англії і її особисте бажання закінчити цю справу. Більш того, для відшкодування збитків за корабель Мільяма Уінтера, захопленій португальцями у Гвінеї, королева наказала заарештувати три португальські кораблі у англійських портах²².

Так закінчилась спроба португало-іспанського альянсу послів добитись у королеви Англії визнання права їх країн на виключне володіння Індіями. Цікаво, що в часі вона співпала з однією акцією королеви Єлизавети, пов'язаною з конфіскацією коштів для іспанських військ герцога Альби у Нідерландах (кінець грудня 1568 р.)²³. Як відомо, це привело до розриву іспано-англійської та нідерландо-англійської торгівлі і значних конфіскацій майна з обох сторін. Зрозуміло, що за таких умов було вже не до об'єднання зусиль двох піренейських країн стосовно колоній.

Перерва у англо-іспанських взаємовідносинах призвела до ускладнень в отриманні колоніальних товарів Англією, бо самі англійці ще не могли забезпечити ними острів. Тому з кінця 1569 р. розпочались, з ініціативи вже англійської сторони, переговори з метою дійти до певної угоди з Португалією. Короля Португалії презентував його резидент у Лондоні Антоніо Фогаза, який був, хоча про це не знали ні англійці, ні португальці, іспанським шингуном²⁴. Про те, що домовленості надавалось величезного значення свідчить факт дозволу Фогазі завантажити англійськими сукнами корабель, коли він від'їздив до Португалії у жовтні 1569 р. з текстом угоди²⁵.

Навесні 1570 р. переговори продовжились. З боку Англії їх вели члени Таємної ради Крофтс і Ноуллз, з португаль-

ського — спеціальні уповноважені з Ліссабону, у тому числі і Фогаза. Першим вирішувалось питання про оцінку втраченого майна з обох сторін та шляхів його компенсації. Тут англійські комісіонери готові були йти на значні поступки. Так, все тому ж Уінтеру майже наказали задовольнитись вісьмома тисячами крон, причому частково за рахунок англійських купців. На думку іспанського посла, відновлення торгівлі Англії з Португалією вигідно для першої, бо дозволить їй отримувати товари із іспанських колоній, які стали недосяжними для них²⁶. Однак, надалі на шляху досягнення угоди виникли значні перешкоди. Наприклад, іспанський посол із власної ініціативи, і дотримуючись інструкції герцога Альби всіма можливими засобами заважав нормальній роботі уповноважених. Як справедливо підкреслював іспанський дипломат, укладення угоди з Португалією зробить для Англії байдужим питання з Іспанією, і морське розбійництво продовжиться²⁷. Характерна для методів посла історія з португальським лоцманом Бартоломео Байоне. З ним мали справу англійські королівські радники і деякі купці, маючи на меті використати його знання мореплавства для експедиції до Гвінеї. Посол Де Спес знайшов можливість переговорити з ним і, користуючись боргом Байоне, майже схилив його на свій бік, пообіцявши допомоги у виплаті грошей. А потім, у 1571 р., Філіпп II рекомендував португальцям заарештувати Байоне під час плавання до Африки²⁸.

Все ж головною перешкодою, як і раніше, були вимоги англійців щодо вільної торгівлі у португальських Індіях. Представник короля заявляв, що це просто втрата часу. Але обидві сторони влітку 1570 р. були впевнені, що урегулювання можливе. Як один із варіантів розглядалось відновлення торгівельних зносин на раніш існуючих умовах²⁹. Більш поступливими англійців могло зробити те, що спеції, які якраз в той час прийшли до Англії через Московію, коштували дорожче, ніж завезені через Португалію³⁰. Однак в кінці кінців і ці переговори були перервані. Може тому, влітку 1571 р. Філіпп II в котрій вже раз доручив Де Спесу зібрати відомості про захоплені у португальських купців товари, бо він буде захищати їх інтереси, а посол повинен допомагати підданним короля Португалії³¹.

З весни 1572 р. переговори розпочались знову, хоча й проходили дуже мляво. На цей раз на заваді стало марокканське питання. Як вказувалось вище, якраз в ці роки то-

варообіг Англії з Марокко був більшим ніж Англії з Португалією. В значній мірі це зростання забезпечувалось торгівлею зброєю та військовою амуницією. Проти цього озброєння супротивника категорично протестував представник Португалії Джиральді. Англіїці вимагали дозволу на торгівлю в Марокко через порт Санта Круз, де вони вже мали сталі зв'язки і вели продаж товарів у значних обсягах. Португальці погоджувались визнати право англійців торгувати лише у Танжері, Сеуті, Мазагані. Отож, 1574—1575 рр. пройшли у спробах узгодження взаємних претензій. Значний внесок у дипломатичне урегулювання конфлікту вніс представник Португалії шевальє Джиральді і вже з кінця 1575 р. очікувалось досягнення угоди³².

Та лише в жовтні 1576 р. сторони підписали договір про відносини між двома країнами. Деякою мірою це була перемога англійської дипломатії. В тексті угоди питання про торгівлю Англії з Марокко і Гвінеєю ніяк не зафіксовано, що, фактично, означало визнання Португалією права Англії на африканську торгівлю. Більше того, договір став вперше, в міжнародній практиці того часу, підтвердженням втрати чинності Сарагоської угоди про розподіл світу. Це явилось і ударом по праву Іспанії на володіння Америкою.

Даний матеріал дозволяє говорити, що англо-португальські відносини займали достатньо важливе місце у зовнішній політиці Англії, були узгоджені з іншими напрямками європейської політики королеви Єлизавети. Позичія Іспанії визначалась бажанням короля Філіппа II забезпечити іспано-португальські претензії на розподіл світу згідно з Сарагоським договором і опосередковано поставити перешкоду на шляху англійців до іспанських Індій. Крім того, матеріали переговорів свідчать, що англо-португальські відносини являлись складовою частиною європейської дипломатії.

ПРИМІТКИ

1. Chapman A. B. The Commercial relations of England and Portugal, 1487—1807//Transactions of the Royal Historical Society, Ser. 3, V. 1. 1907.

2. Blake J. W. European beginnings in West Africa. — L., 1937.

3. Цыпурина Г. И. Некоторые проблемы торговой и колониальной экспансии Англии в XVI — начале XVII в. в современной англо-американской историографии//Проблемы историографии международных отношений и национальных движений в странах Западной Европы. — М., 1982. — С. 24—40.

4. Грин Дж. История английского народа. — Т. 2. — М., 1902; Russet A. The Foreign policy of England, 1570—1800. — L., 1871; Seeley J. R.

The Growth of British policy. — Cambridge, 1922; Read C. Mr. Secretary Walsingham and policy of Queen Elizabeth. In 3 v. — Oxford, 1925; Rowse A. The Expansion of Elizabethan England. — L., 1955; Wernham R. B. Before the Armada: The Growth of English Foreign Policy. — L., 1966; Crowson P. S. Tudor Foreign Policy. — L., 1973.

5. Цыпурина Г. И. Начало торговой экспансии Англии в Гвинею в 50—80-е гг. XVI века//Проблемы всеобщей истории. — М., 1971; Она же. Торговля Англии с Марокко во второй половине XVI в.//Вестник МГУ. История. — 1974. — № 4; Она же. Торговля Англии со странами Африки и Леванта во второй половине XVI века/Автореферат дисс... канд. ист. наук. — М., 1974; Она же. Торгово-колониальное соперничество Англии и Португалии в Гвинее в 50—70-е годы XVI в.//Генезис капитализма в позднее средневековье в Англии и Германии. — М., 1979.

6. Tudor Economic Documents. Ed. by R. H. Tawney and E. Power. V. 2. N. Y., 1924. — P. 48—49.

7. Шарпан А. В. Op. cit. — P. 159.

8. Цыпурина Г. И. Торгово-колониальное соперничество... — С. 103.

9. Там же. — С. 104—105.

10. Hakluyt R. The Principal navigations, voyages and traffiques of England nation. — V. 4. — L., 1907; Acts of the Privy Council of England. — V. 5. — L., 1891. — P. 305, 315, 322.

11. Blake J. W. Op. cit. — P. 136.

12. The Cambridge History of the British Empire. — V. 1. — Cambridge, 1929. — P. 44.

13. Цыпурина Г. И. Торгово-колониальное соперничество... — С. 107—108.

14. Williamson J. A. The Age of Drake. — L., 1938. — P. 54, 66; Rabb T. K. Enterprise and Empire. — Cambridge, 1967. — P. 246—410.

15. Calendar of Letters and State Papers relating to English affairs, preserved principally in the Archive of Simancas. — V. 2. — L., 1894. — P. 18, 22.

16. Ibid. — P. 24, 26, 40.

17. Ibid. — P. 40.

18. Ibid. — P. 33, 46, 81.

19. Ibid. — P. 81—82.

20. Ibid. — P. 84, 89, 94.

21. Ibid. — P. 80.

22. Ibid. — P. 94.

23. Read C. Queen Elizabeth's seizure of the duke of Alva's pay ships//Journal of Modern History. — 1933. — V. 5. — № 4.

24. Calendar... — P. 351.

25. Ibid. — P. 200.

26. Ibid. — P. 239, 241, 249, 250.

27. Ibid. — P. 245, 250.

28. Ibid. — P. 241, 243, 333.

29. Ibid. — P. 261, 269, 275.

30. Ibid. — P. 280.

31. Ibid. — P. 318—319.

32. Ibid. — P. 444, 476, 481, 483, 487, 507.